35. **Чайковський А. С., Щербак М. Г.** За законом і над законом: 3 історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ: Україна, 1996. 269 с.
36. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1992. Вип. 173. С. 3–12.
37. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків: Консум, 2001. 284 с.

Надійшла до редкол.: 04. 12. 2019

Прорецензовано: 06. 12. 2019

УДК 37.09 (477) «1899/1917»

DOI: 10.33287/11931

СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИ- НОСЛАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Ю. В. Берестень

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Проаналізовані основні етапи становлення системи професійно-технічної нижчої та середньої сільськогосподарської освіти на Катеринославщині на початку XX ст., узагальнено історію її формування. Висвітлено нормативно-правові, адміністративно-організаційні засади створення земськими установами мережі нижчих сільськогосподарських шкіл в Придніпровському регіоні, відзначено специфіку становлення осередку середньої сільськогосподарської освіти.

Ключові слова: нижча сільськогосподарська школа, практична школа садівництва, катеринославське земство, сільське господарство, професійно-технічний простір сільськогосподарської освіти.

The institutional formation of primary and secondary agricultural education was the result of the response of local governments and the provincial administration to the economic crisis caused by the effects of the drought series. The regional economy needed a skilled workforce capable of mastering modern agricultural technology and innovative agro-cultural innovations. The proposal to create an elementary educational institution of agricultural education was put forward on June 30, 1894 at the meeting of the provincial assembly by the deputy of the Verkhnodniprovsky County Zemstvo

E.I. Ostroukhov, whose initiative was supported by the deputy corps. Subsequently, in November 1899, the Verkhodniprovsky Agricultural School was opened, on the basis of which the educational and production model of the primary agricultural education institution for the Dnieper region was developed. The substantial expansion of the area of primary vocational agricultural education was significantly slowed down by the economic crisis of 1900-1903.

The next stage in the development of vocational agricultural education in Katerynoslav province is related to the legislative activity of the autocracy. In particular, on May 26, 1904, the Russian Emperor Nicholas II approved the «Regulations on Agricultural Education», which defined the general legal principles and order of functioning of secondary and lower educational institutions of agricultural education. However, the obstacles to the implementation of regional educational projects were the military-political events of the Russo-Japanese War and the Revolution of 1905-1907, which caused a financial crisis that made it impossible for the intensive development of the educational environment. The new attempt of meaningful expansion of the space of lower and secondary vocational-technical agricultural education falls during the period of Stolypin agrarian transformations of 1906-1911. models of rational land use. At the meeting of December 15, 1909, the Katerynoslav Provincial Zemsky Meeting approved a new target program aimed at establishing a network of lower agricultural educational establishments in the province. The practical implementation of this document led to the emergence of a number of primary agricultural schools. On the eve of the First World War, new educational establishments were opened - practical agricultural schools, which were engaged in the training of technicians for certain branches of agriculture: horticulture, viticulture, horticulture. During the First World War, new centers of agricultural education emerged - agricultural shelters, which provided the function of social care for orphans.

Keywords: lower agricultural school, practical school of horticulture, Yekaterinoslav zemstvo, agriculture, vocational agricultural education.

В останні десятиліття в Україні спостерігається складний та суперечливий процес реформування багаторівневого простору професійно-технічної та вищої сільськогосподарської освіти, її адаптації до високих кваліфікаційних стандартів й технологічних вимог країн європейського співтовариства.

В загальному контексті реформаційних перетворень сучасної системи аграрної освіти України вагомого значення набуває комплексне вивчення адміністративного досвіду організації закладів професійно-технічної початкової та середньої сільськогосподарської освіти Російської імперії кінця XIX – початку XX століття, які створювались органами місцевого самоуправління та губернської адміністрації за європейськими освітніми взірцями з урахуванням природно-кліматичної зональності та регіональної специфіки сільськогосподарського виробництва.

Варто відзначити, що проблеми формування професійно-технічного сільськогосподарського освітнього простору на теренах Ка-

теринославської губернії на початку XX ст. знайшли в сучасній вітчизняній історіографії здебільшого лише побіжне висвітлення, що стало наслідком фрагментарної розпорошеності джерельної бази по різних архівосховищам та бібліотекам країни. Сучасні вітчизняні дослідники С. Улюкаєв, В. Володовська, Ю. Мачача, Ю. Пономарева, Л. Прокопенко, Н. Разумная в своїх розвідках здебільшого фокусували свою увагу на аналізі законодавчо-адміністративних засад та організаційних процесах інституалізації освітнього середовища в Придніпровському регіоні, відзначаючи здебільшого лише факт наявності початкових та середньо-професійних закладів сільськогосподарської освіти, докладно не зупиняючись, за невеликим виключенням, на адміністративних, фінансових, правових та господарських передумовах їх виникнення, особливостях функціонування, начально-виробничій специфіці, ролі й місці в соціально-економічній системі [39; 7; 17; 24; 31; 32].

Мета статті полягає в дослідженні етапів становлення, еволюційної трансформації простору нижчої (початкової) й середньої професійно-технічної сільськогосподарської освіти на початку XX ст. на теренах Катеринославської губернії.

На межі XIX – початку XX ст. сільське господарство Півдня України, як й Катеринославської губернії, зокрема, зіштовхнулося з цілою низкою системних соціально-економічних та господарських викликів, що були детерміновані деструктивними наслідками багаторічної серії посух, які зумовили різке падіння врожайності головних сільськогосподарських культур, що в кінцевому підсумку призвело до значного зниження рівня прибутковості аграрного сектору регіональної економіки, спровокувавши системну фінансову кризу неплатежів [18, с. 35–40]. В свою чергу, остання супроводжувалася експонентним зростанням соціальної напруги на селі, створюючи реальну загрозу політичній стабільності самодержавного режиму.

Питання пошуку оптимальних адміністративно-господарських шляхів виходу з кризи стали предметом докладного обговорення в земському середовищі [18, с. 35–40; 26, с. 51, 60–70]. Громадський дискурс, що виник в земських установах в результаті обговорення наслідків природного лиха, актуалізував проблему інституційного становлення системи початкової сільськогосподарської освіти, яка виступала одним з вагомих інструментів підвищення загального рівня культури аграрного виробництва та його масштабної технологічної модернізації.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Катеринославській гу-

бернії функціонували лише два приватних початкових навчальних заклади сільськогосподарської освіти, які готували фахівців нижчої ланки для потреб сільського господарства: Катеринославська школа садівництва, городництва та бджільництва (м. Катеринослав) й Гнединська нижча сільськогосподарська школа (с. Олександрівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії) [40; 1, с. 42–55]. Попри достатньо високий рівень базової підготовки випускників даних освітніх установ, їх незначна кількість істотним чином не могла ефективно розв'язати актуальну проблему кадрового забезпечення аграрної галузі фахівцями. Крім того, дані приватні початкові заклади сільськогосподарської освіти не були орієнтовані на організацію системного наукового вивчення особливостей степової зони ризикованого землеробства, оскільки не мали потужної матеріально-технічної бази, достатніх фінансових ресурсів та висококваліфікованих наукових кадрів здатних реалізовувати масштабні науково-дослідні проекти.

Динамічна сциєнтична та машинна технологізація сільськогосподарського виробництва в останній третині XIX – початку XX ст. супроводжувалася використанням сучасних на той момент агрокультурних технологій та методів, які вимагали від місцевих товаровиробників сільськогосподарської продукції масового залучення до виробничих процесів кваліфікованої робочої сили добре обізнаної з сучасними технічними та технологічними інноваціями. Брак фахівців нижньої ланки унеможлилював інтенсивну модернізацію виробничої системи сільського господарства, що істотним чином впливало на його продуктивність, гостро ставлячи перед місцевими органами влади питання про пошук різних моделей інституційного оформлення професійно-технічного сільськогосподарського освітнього простору.

Складність адміністративного процесу організації нових осередків початкової сільськогосподарської освіти в регіоні була спричинена, в першу чергу, браком вільних земельних фондів необхідних для організації високопродуктивного шкільного господарства, хронічним дефіцитом фінансів губернських та повітових бюджетів земств, слабкістю наявної матеріально-технічної бази, відсутністю сталих освітніх традицій з підготовки фахівців для аграрного виробництва.

Становлення початкової професійно-технічної сільськогосподарської освіти на Катеринославщині пов'язане з визначною громадською подією в житті Російської імперії останнього десятиліття XIX ст.: весіллям майбутнього царя Миколи II. Так, на позачерговому засіданні губернських земських зборів 30 червня 1894 р. гласними

обговорювалось питання про відзначення цієї події організацією соціального проекту губернського масштабу. Користуючись сприятливим моментом, з пропозицією про організацію сільськогосподарської школи до губернських зборів звернувся земський гласний Верхньодніпровського повіту Євген Іванович Остроумов. Ініціатива громадського діяча була підтримана більшістю голосів депутатського корпусу, який майже одногосно ухвалив рішення про створення нижчого землеробського училища «на честь та пам'ять радісної події – шлюбу Государя Спадкоємця Цесаревича» [25, с. 8–9]. Паралельно, депутати надали доручення губернській земській управі щодо опрацювання загального проекту кошторису майбутньої сільськогосподарської школи. Одночасно, на даному засіданні повітовий голова верхньодніпровського дворянства Ераст Костянтинович Бродський висловив бажання передати в якості дарунку новому навчальному закладу 15 десятин землі для утворення земельного фонду [25, с. 8–9].

Практична реалізація ухваленого губернськими зборами рішення розтягнулася на довгих 4 роки, впродовж яких представниками земства були вирішені питання виділу землі, узгоджений з міністерством землеробства кошторис та джерела фінансування школи, визначена зручна локація її розташування, тощо. В даний період земськими гласними було узгоджено рішення про заснування нижчої сільськогосподарської школи на теренах Комісарівській волості Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії на землі подарованій Е. К. Бродським [26, с. 156–157].

В соціальному контексті внутрішньої політики царату загальне завдання створення нового професійно-технічного освітнього простору полягало в пріоритетному забезпеченні потреб господарств місцевих дворян-землевласників у кваліфікованій робочій силі. Такий підхід був в цілому суголосним концептуальним домінантам внутрішньополітичного курсу російського самодержавства, сутність яких полягала в формуванні необхідних адміністративних засад для зміцнення підвалин економічної бази даного прошарку. Чиновники губернської адміністрації та земства, розробляючи проект нового навчального закладу, намагалися завуалювати станові інтереси дворянства демагогічною риторикою соціального захисту селянства Придніпровського регіону, наголошуючи на доцільності пролонгації державного курсу патримоніальної опіки на селянством.

Під час опрацювання концепції формування регіонального простору професійно-технічної сільськогосподарської освіти, земськими чиновниками Катеринославської губернії був змістовно вивчений

практичний досвід організації системи початкової сільськогосподарської освіти в Полтавській губернії – одного з визнаних регіональних лідерів в даній сфері [5; 16, с. 41–62]. Представникам Катеринославського губернського земства вдалося залучити до розробки освітнього проекту провідного спеціаліста, вченого секретаря Полтавського сільськогосподарського товариства П. Ф. Тушкана, який був автором проекту створення навчально-зразкового господарства на базі маєтку купця В. В. Бойка, що розташовувався в Гадяцькому повіті Полтавської губернії [5, с. 31–33]. Розроблений молодим вченим «Проект організації навчально-зразкового господарства» був виданий в 1899 р. окремою працею, яка пройшла детальну експертизу на засіданні Полтавського товариства сільського господарства, що відбулось 9 червня 1899 р. [6, с. 15]. Завдячуючи діловій активності молодого вченого була здійснена успішна імплементація господарського та фінансового досвіду організації системи початкової сільськогосподарської освіти Полтавщини в соціокультурний простір Придніпровського регіону. Згодом, вчений пристав на пропозицію чиновників катеринославської губернської управи обійняти посаду директора Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи [2, с. 112–113; 41, с. 453; 7, с. 103–116]. Це кадрове призначення мало далекосяжні наслідки, оскільки визначило на багато років вперед подальший вектору розвитку системи початкової сільськогосподарської освіти в губернії.

Специфіка початкового етапу становлення Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи полягала в тому, що плани її створення передбачали поступове формування господарської інфраструктури, беручи до уваги обмеженість фінансових ресурсів держави та органів земського самоврядування. Катеринославське земство в даному напрямку обрало тактику «малих справ», зміст якої полягав у поступовому будівництві об'єктів навчально-виробничої інфраструктури, виходячи з поточних потреб навчального процесу та завдань виробничої практики [19, с. 10].

В жовтні 1899 р. було завершено будівництво головних навчальних споруд та гуртожитку для учнів, а вже 7 листопада відбулась офіційна церемонія урочистого відкриття та освячення школи, на якій були присутні місцеві чиновники, видатні громадські та церковні діячі Катеринославської губернії [36, с. 552–554].

У відповідності до планів весь навчальний курс в Верхньодніпровській нижчій сільськогосподарській школі поділявся на дві частини: теоретичну та практичну. Більша частина практичних занять розпочиналась з початком весняних сільськогосподарських робіт й

тривала до їх закінчення восени. Структура навчального курсу як й обсяг дисциплін, які викладалися, була нормативно оформлена таким чином, що більшу частину знань з спеціальних сільськогосподарських предметів учні набували в процесі опанування конкретними операціями безпосередньо під час проходження практичних занять. За свідченнями директора школи П. Ф. Тушкана: «обсяг знань, наданий учням, далеко перевершував рамки підручників. Малося на увазі, що було можливо продемонструвати практичне знання наук та їх застосування в житті» [36, с. 561].

З моменту заснування школа розглядалася органами місцевого самоврядування як своєрідний експериментальний освітній майданчик на базі якого предметно опрацьовувалась навчально-виробнича модель організації навчального закладу нижчої сільськогосподарської освіти, магістральне завдання якої полягало в адаптації навчально-виробничого процесу до специфічних умов сільськогосподарського виробництва степової зони ризикованого землеробства. Одним з головних напрямків освітньої діяльності сільськогосподарської школи було ознайомлення учнівського контингенту з ремеслами, оволодіння практичними навичками яких було необхідно для успішного ведення сільського господарства. Вихованці навчального закладу активно опановували теслярство, столярство, ковальську та слюсарні справи. Вагома реміснича складова практичної діяльності в навчально-виробничому процесі була продиктована нагальними господарськими потребами регіонального ринку праці, де відчувався хронічний брак спеціалістів-ремісників широкого профілю, які були спроможні вирішувати широке коло завдань, пов'язаних з експлуатацією, ремонтом сільськогосподарського реманенту й техніки [19, с. 10–11]. Специфіка організації навчального процесу в нижчій сільськогосподарській школі полягала в тому, що вона уявляла собою вдалу комбінацію початкової сільськогосподарської та ремісничої освіти, орієнтованої здебільшого на практичне вирішення проблем сільськогосподарського виробництва регіону.

Новостворений простір початкової сільськогосподарської освіти відзначався загальним демократизмом, відсутністю станової елітарності та соціальної окремішності, що мало вагоме значення для його подальшого розвитку, створюючи необхідне підґрунтя для залучення до навчання та подальшої освітньої соціалізації представників всіх соціальних верств губернії. Зрозуміло, що селянство було головною цільовою групою населення губернії освітні потреби якої прагнув задовольняти початковий навчальний заклад [19, с. 11; 26, с. 158].

Серйозною перешкодою для освітньої соціалізації селянства був банальний брак коштів, спричинений низьким рівнем прибутковості більшої частини господарств, що де-факто унеможливлювало в масовому вимірі своєкоштне навчання селянами своїх дітей [28, с.405]. На початковому етапі функціонування Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи загальна кількість осіб, які навчалися за власні кошти була незначною [27, с. 577–578]. Дана ситуація предметно унаочнювала низький рівень економічної спроможності місцевих селян щодо фінансування початкової освіти власних дітей. Загальна індіферентність селян в даному питанні була спричинена наявністю сталих стереотипів, що панували в колективній свідомості селянської маси, яка оцінювали початкову професійно-технічну сільськогосподарську освіту здебільшого як «панську справу», забаганку, неперспективний вид діяльності, який був позбавлений практичної користі та конкретної мети.

Селяни розглядали сільське господарство як традиціоналістичну виробничу модель апробовану досвідом практичної діяльності попередніх поколінь, що не потребувала сама по собі широкого використання передових наукових знань, вмінь та навичок, нових агрокультурних, агротехнічних методів та прийомів, тощо. Сталість соціальних стереотипів селянського населення тяжіла над вступниками, частина яких намагалася в будь-який спосіб уникнути можливості отримати сільськогосподарську початкову освіту. Так, зокрема з 15 учнів, прийнятих до школи в 1903 р. 5 осіб залишило її за власними бажанням, вважаючи, що «фізична праця (копка буряка, оранка) є занадто важкими для них» [28, с. 404].

Варто зазначити, що тільки з початком активного розгортання урядом П. А. Столипіна реформаційних перетворень в аграрній сфері фіксується поступова зміна ставлення селянства до початкової та середньої сільськогосподарської освіти.

З моменту відкриття нижчої сільськогосподарської школи педагогічною радою наполегливо втілювався в життя принцип безпосередньої участі учнів у всіх видах господарських робіт, пов'язаних з веденням шкільного господарства [19, с. 12–13]. Така система організації виробничої діяльності дозволяла учням закріпити отримані теоретичні знання на практиці, успішно опанувати всіма операційними ланками технологічного процесу, різними видами виробничої діяльності, предметно усвідомити специфіку організації сільськогосподарського виробництва.

В історії Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарсь-

кої школи період 1899–1904 рр. був часом апробації та змістовного вдосконалення різноманітних управлінських та господарських стратегій розвитку, періодом пошуку оптимальної господарської моделі організації навчально-виробничої діяльності, яка формувалася методом вдалих спроб та прикрих помилок, що були неминучі, враховуючи гострий характер економічних та освітніх викликів. Змістове розширення простору початкової професійно-технічної сільськогосподарської освіти було значно пригальмоване економічною кризою 1900–1903 рр. Через значний дефіцит бюджету Катеринославське губернське земство було змушене відхилити запропонований Бахумською повітовою земською управою проект відкриття нової сільськогосподарської школи в повіті [29, с. 707].

Наступний етап розвитку професійно-технічної сільськогосподарської освіти в Катеринославській губернії пов'язаний з законодавчою діяльністю самодержавства. Зокрема, 26 травня 1904 р. російським імператором Миколою II були затверджені «Положення про сільськогосподарську освіту», які визначили загальні правові засади та порядок функціонування середніх та нижчих закладів сільськогосподарської освіти [22, с. 544]. Держава створила належні соціально-економічні та законодавчі засади для успішної освітньої трансформації початкових навчальних закладів в середні, виділяючи на її здійснення цільові кредити.

У відповідності до закону запроваджувалась освітня диференціація навчальних закладів, які поділялися на загальні та спеціальні, що готували фахівців для окремих галузей сільського господарства. Виходячи з практичних потреб сільськогосподарського виробництва запроваджувалась градація закладів початкової сільськогосподарської освіти на нижчі та практичні сільськогосподарські школи [22, с. 545–546]. Перші ставили за мету «підготовку шляхом практичних занять обізнаних та вправних виконавців по сільському господарству» [22, с. 546]. Сенс діяльності других полягав в підготовці робітників-техніків з різних галузей сільськогосподарського виробництва. Відзначимо, що нові положення про сільськогосподарську освіту надавали нижчим та середнім школам значні державні преференції та субсидії з утримання, облаштування навчальної та виробничої інфраструктури, організації пансіонів для учнів. Одночасно, держава брала на себе зобов'язання з безкоштовного забезпечення даних навчальних закладів сільськогосподарської освіти деревиною для ремонту й опалення житлових, навчальних та господарських приміщень [22, с. 544].

Поява розгалуженої законодавчої бази, яка визначала порядок створення нових начальних закладів сільськогосподарської освіти, надала потужного імпульсу для розбудови мережі закладів початкової сільськогосподарської освіти в Катеринославській губернії. Чинovníки катеринославської губернської управи розпочали активну роботу над опрацюванням типового проекту сільськогосподарської школи Катеринославської губернії. Зокрема, планувалося створити сільськогосподарські школи в Катеринославському, Новомосковському, Бахмутському, Слово́носербському та Маріупільському повітах [29, с. 1151].

Проте, на заваді реалізації регіональних освітніх проектів стали військово-політичні події російсько-японської війни й революції 1905–1907 рр., які спричинили фінансову кризу, що пригальмувала загальну динаміку процесу розширення простору професійно-технічної сільськогосподарської освіти в регіоні. Через економічні труднощі припинила свою навчально-виробничу діяльність Катеринославська школа садівництва, городництва та бджільництва, що призвело до трансформації ландшафту практичної сільськогосподарської освіти та зумовило сталий дефіцит робітників-техніків з практичного садівництва на регіональному ринку праці [1, с. 52]. Паралельно, через причини фінансового характеру катеринославською губернською земською управою були відхилені клопотання Слово́носербського та Маріупільського повітового земств щодо організації на їх теренах нових сільськогосподарських шкіл [29, с. 1143, 1148].

Окремі повітові земства Катеринославської губернії під впливом даних негативних чинників в даний період змушені були змінити тактику та напрямок розбудови регіонального простору професійно-технічної сільськогосподарської освіти, звернувши свою увагу на підтримку приватних освітніх проектів, ініційованих місцевими меценатами-землевласниками. В 1908 р. Олександрівське повітове земство ухвалило проект створення на базі маєтку спадкоємців К. В. Макаренка Катерининської практичної школи садівництва, де планувалося здійснювати підготовку садівників-техніків [13, с. 1–6]. Даним кроком повітове земство продовжило курс на розбудову практичних шкіл, які готували фахівців для окремих галузей сільськогосподарського виробництва, прилаштовуючи наявну виробничу інфраструктуру панських маєтків для навчального-виробничих потреб освітніх закладів.

Нова спроба змістовного розширення простору нижчої та середньої професійно-технічної сільськогосподарської освіти припадає на

період сто-липінських аграрних перетворень 1906–1911 рр. Необхідність реорганізаційних змін в освітньому середовищі була продиктована загальним ходом столипінської земельної реформи, яка ставила своїм завданням запровадження в виробничу сферу сільського господарства науково обґрунтованої моделі раціонального землекористування, нових агрокультурних технологій та агротехнічних інновацій, використовуючи для її реалізації освітній потенціал початкової та середньої сільськогосподарської школи.

В 1907 р. Катеринославська міська управа на підставі пропозиції міністерства землеробства запропоновувала губернському земству взяти участь в організації та фінансуванні нового освітнього проекту – середнього сільськогосподарського училища, яке планувалося відкрити в м. Катеринославі. Проте земські організації, виходячи з власних пріоритетів категорично відмовились від участі в ньому, розробивши власну концепцію розвитку професійно-технічної сільськогосподарської освіти [8, с. 1578–1595].

Ідея створення земського середнього закладу сільськогосподарської освіти в середовищі земських гласних Катеринославської губернії отримала новий імпульс [30, с. 1479]. В громадському просторі Катеринославської губернії розгорнувся масштабний полемічний дискурс навколо питання визначення подальших перспектив та шляхів розвитку професійно-технічного сільськогосподарського освітнього простору. Одним з його провідних модераторів був відомий громадський діяч Катеринославської губернії, голова дворянства Верхньодніпровського повіту Е. К. Бродський, який розробив власний проект організації навчального закладу середньої сільськогосподарської освіти, що враховував специфічні виробничі умови степової зони, наявні фінансові ресурси та економічні можливості органів місцевого самоврядування губернії [4, с. 137–145].

Головна ідея запропонованого для обговорення земським депутатам освітнього проекту полягала у еволюційній трансформації нижчої сільськогосподарської освіти в середню. Зокрема, проект передбачав використання наявної навчально-виробничої інфраструктури Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи в якості бази для становлення нового середнього навчального закладу [4, с. 137–145]. Даний прагматичний підхід був продиктований бажанням земців заощадити в умовах хронічного дефіциту бюджету губернського та повітового земств значні фінансові ресурси. Окреслена в проекті Е. К. Бродського програма адміністративних та фінансових заходів з реорганізації Верхньодніпровської нижчої сільськогоспо-

дарської школи була схвалена гласними під час чергового засідання губернських земських зборів від 20 січня 1909 р. Фактично, дана ухвала стала старт початку кампанії зі становлення середньої професійно-технічної сільськогосподарської освіти в губернії.

Робота над корегуванням положень та засадничих механізмів організації фінансового забезпечення нового середнього навчального закладу сільськогосподарської освіти в земських установах місцевого самоуправління тривала впродовж літа 1909 р. Вже 3 серпня проекти «Положення про Верхньодніпровське середнє сільськогосподарське училище», «Угоди про співпрацю з міністерством землеробства» були надані губернською земською управою на затвердження Головному управляючому профільного міністерства. Одночасно, чиновники губернського земства, розраховуючи на відкриття середнього сільськогосподарського училища, виділили цільові фінансові субвенції на подальшу розбудову навчально-виробничої інфраструктури Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи [30, с. 1486].

Попри всі ці складності бюрократичної тяганини та юридичної формалістики, 18 травня 1911 р. Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа на підставі закону за № 35232, затвердженого в Царському Селі російським імператором Миколою II та схваленого Державною Радою й Державною думою Російської імперії 3 червня 1911 р., була перетворена на середнє сільськогосподарське училище [23, с. 369–370]. Це законодавче рішення завершило складний процес інституційного становлення середньої сільськогосподарської освіти на теренах Катеринославської губернії.

Впродовж 1911–1914 рр. дирекцією нового навчального закладу була проведена плідна адміністративна робота з практичного вирішення цілої низки нагальних питань реорганізації навчального процесу. Зокрема, була збільшена загальна чисельність учнівського контингенту та штатних посад викладацького складу, запроваджено до навчального процесу нові академічні курси з загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, відкриті нові навчально-дослідні лабораторії та спеціалізовані кабінети [9, с. 149–154; 37, с. 14–15; 38].

Адміністративна трансформація нижчої школи на заклад середньої сільськогосподарської освіти супроводжувалась й зміною моделі організації шкільного господарства, яке перетворилось на багатопрофільний навчально-виробничий комплекс, у структурі якого були представлені всі головні напрямки сільськогосподарського виробництва: рослинництво, скотарство, садівництво, бджільництво, городництво, виноградарство, шовківництво. При розробці програми

реорганізаційних заходів значна увага була приділена технічному переоснащенню шкільного господарства, механізації всіх операційних ланок та складових технологічних процесів сільськогосподарського виробництва [28, с. 48–49; 34, с. 198–216; 3, с. 897–907].

Масштаб реформаційних перетворень в аграрному секторі економіки Придніпровського регіону вимагав від органів місцевого самоврядування прийняття комплексного плану адміністративних заходів, скерованих на змістовну розбудову загального простору професійно-технічної сільськогосподарської освіти. Так, Катеринославськими губернськими земськими зборами на засіданні від 15 грудня 1909 р. була ухвалена нова цільова програма, що ставила за мету формування на теренах губернії мережі навчальних закладів нижчої сільськогосподарської освіти. В ній земськими депутатами були визначені джерела фінансування початкових закладів професійно-технічної сільськогосподарської освіти, змістовно окреслені пріоритетні напрямки співпраці з профільним міністерством та органами державної влади імперії [30, с. 1259–1260]. Зокрема, для практичної імплементації засадничих пунктів програми земськими гласними було ініційовано створення цільового губернського фонду, з коштів якого планувалося здійснювати фінансування будівництва й облаштування осередків нижчої сільськогосподарської освіти. Так, щорічно на рахунки фонду земськими депутатами передбачалося спрямовувати близько 40 000 руб. [30, с. 1260]. Паралельно, губернські земські збори надали низку доручень чиновникам губернської управи щодо узгодження з профільним департаментом міністерства пролонгацію дії терміну організації нижчих сільськогосподарських навчальних закладів з 3-х до 6-ти років, змістовного опрацювання механізму участі державних органів влади в фінансуванні земських проектів [30, с. 1260].

У свою чергу, департамент землеробства та землеустрою, надав доручення губернській та повітовим землевпорядкувальним комісіям здійснити виділення з земельного фонду державної скарбниці ділянки землі для організації нових закладів сільськогосподарської освіти. Впродовж 1910 р. членами повітових комісій разом з чиновниками губернської управи була проведена ціла серія комплексних землевпорядкувальних заходів з формування земельного фонду майбутніх сільськогосподарських училищ в різних повітах Катеринославської губернії [30, с. 1263]. У даний період інституалізація освітніх проектів губернського земства реалізовувалася вкрай повільно, що було зумовлено масштабністю перетворень в професійно-технічній

освітній сфері, різним станом балансів кошторисів повітових земств, темпами виділення ділянок для земельних фондів нових навчальних закладів. На підставі ухвали губернських земських зборів в 1912 р. розпочинається будівництво комплексу навчально-виробничих споруд нижчої сільськогосподарської школи імені В. Ф. Голубєва, яка розташовувалася недалеко від міста Луганська в Слов'яносербському повіту [15, с. 252–253]. У 1915 р. повітовою управою було завершено спорудження більшої частини об'єктів даного навчального закладу та асигновано 20 280 руб. на його утримання [34, с. 31].

Аналізуючи особливості формування нового освітнього простору нижчої сільськогосподарської освіти напередодні Першої світової війни, варто відзначити той факт, що крім органів місцевого самоуправління, в даному процесі активну брали участь й благодійницькі установи, які переймалися питаннями організації цільової соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення Придніпровського регіону. Зокрема, в 1913 р. розпочала свою навчально-виробничу діяльність сільськогосподарська та ремісничка школа Катеринославського товариства дитячої опіки при станції П'ятихатки, де на базі колишнього панського маєтку здобувало освіту 30 учнів, серед яких було 10 дітей-сиріт [11, с. 342]. Попри локальний успіх організації даного благодійницького закладу сільськогосподарської освіти, більша частина благодійницьких установ губернії виявилася неспроможною здійснювати довготермінове фінансування масштабних цільових проектів сільськогосподарської освіти передусім через хронічний брак коштів, відсутність постійних джерел фінансування.

Напередодні Першої світової війни в земському середовищі значно зростає зацікавленість питаннями організації практичних шкіл – навчальних закладів початкової професійно-технічної сільськогосподарської освіти, які займалися підготовкою спеціалістів-техніків для задоволення виробничих потреб окремих галузей сільського господарства: садівництва, виноградарства, городництва, бджільництва. В першу чергу, причини такого інтересу чиновників до даних освітніх проектів крились в прагненні всебічно розвивати найбільш перспективні в Придніпровському регіоні напрямки сільськогосподарського виробництва. Варто відзначити, що відкриття нових осередків професійно-технічної освіти не потребувало значних субвенцій з боку органів місцевого управління, оскільки передбачалося в якості матеріально-технічної бази для їх організації використовувати панські маєтки та економії, які мали розлогу виробничу інфраструктуру та необхідний земельний фонд. Зокрема, 28 грудня 1914 р. на

хуторі «Золоте Дно» Анастасіївської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії, що належав поміщику й громадському діячу Катеринославського повітового земства Івану Костянтиновичу Трипольському, за фінансової підтримки органів місцевого самоуправління та міністерства землеробства була урочисто відкрита «Трипольська практична школа садових робітників, заснована Катеринославським відділом Імператорського російського товариства садівництва» [20, с. 6]. Згодом даний навчальний заклад перетворився на один з провідних центрів підготовки садівників-практиків у Придніпровському регіоні, змінивши в результаті реорганізації в 1916 р. назву на «Трипольську практичну школу садівництва та виноградарства» [12, с. 157].

Ідея використання колишніх поміщицьких садиб та маєтків для організації нових закладів початкової сільськогосподарської освіти була оперативно взята «на озброєння» повітовими земствами, які поклали її в основу низки власних освітніх проєктів. Зокрема, в червні 1914 р. Катеринославські губернські збори розглянули клопотання Катеринославського повітового земства про виділення коштів на організацію Розумовського нижчого сільськогосподарського училища імені О. О. Савицького, яке планувалося відкрити в маєтку земського діяча у відповідності до його заповіту [15, с. 256–257]. Водночас, наприкінці грудня 1914 р. Новомосковське повітове земство звернулося з клопотання до губернських зборів з проханням заснувати на власні кошти школу садівництва, городництва на ділянці землі площею в 30 дес. землі, яка належала професору С. В. Соловйову [14, с. 1278–1279]. У 1914 р. після декількох років будівництва навчально-виробничої інфраструктури була відкрита Бешево-Ігнатівська нижча сільськогосподарська школа, на утримання якої губерньська земська управа асигнувала 1500 руб. [34, с. 31].

Варто відзначити, що початок Першої світової війни не зупинив процес розбудови мережі професійно-технічних закладів початкової сільськогосподарської освіти, що стало результатом успішної адміністративної та фінансової діяльності повітових та губерньського земств.

Визначною подією в історії освіти Придніпровського регіону даної доби стало відкриття наприкінці 1914 р. в Катеринославі землемірного училища, де здійснювалась підготовка кваліфікованих землемірів для потреб повітових земств, органів державної влади, землепоряджувальних комісій [10, с. 195].

На початку 1915 р. зусиллями Бахмутської повітової земської

управи була відкрита на базі експериментального земського господарства Кам'янська сільськогосподарська школа, учні якої взяли активну участь в організації допомоги родинам загиблих, скалічених солдат в обробці землі та посіву ярових культур [32; 35, с. V].

Критичним для розвитку мережі початкових закладів сільськогосподарської освіти Катеринославської губернії став 1915 р., коли через різке збільшення витратної частини річного кошторису земства зумовленого війною, земські депутати констатували неможливість виділення 40 000 рублів для поповнення спеціального фонду для будівництва сільськогосподарських шкіл [34, с. XX]. Де-факто, це означало згортання політики губернського земства спрямованої на розширення простору фахової професійно-технічної сільськогосподарської освіти в регіоні.

Певною мірою призупинення процесу будівництва мережі початкових закладів сільськогосподарської освіти було спричинено й новим курсом внутрішньої політики російського самодержавства, яке через обставини військового часу та зростаючу кількість соціально незахищених категорій населення, було змушене оперативно реагувати на погіршення соціальної ситуації в країні шляхом створення цілої мережі спеціальних закладів соціальної опіки. Так, 7 липня 1915 р. російським імператором Миколою II було затверджено «Положення про землеробські притулки для дітей скалічених та вбитих воїнів» [33, с. 68–70]. Правові норми даного документа змістовно визначили формат нового навчального закладу – землеробського притулку, освітньо-виробнича діяльність якого була скерована на надання адресної соціальної допомоги малолітнім сиротам та дітям, які мали непрацездатного годувальника-інваліда, скаліченого на війні.

В нових навчальних закладах соціальної опіки вихованці отримували не тільки матеріальне та продовольче забезпечення, але набували необхідних знань й навичок з практичного землеробства [33, с. 68]. Поява такої комбінованої установи соціальної опіки як землеробський притулок була зумовлена прагматичними розрахунками державних органів влади, яка прагнула використати освітній й господарський потенціал навчальних закладів для успішної соціалізації та виробничої адаптації дітей-сиріт. Крім того, на тлі перманентного зростання дезорганізації господарського життя, розширення масштабів продовольчої кризи, землеробські притулки розглядалися владою як установи, які були здатні самостійно забезпечити себе продуктами харчування, що вирощувалися силами вихованців на ланах навчальних закладів. Остання обставина мала вагоме значення для соціально-економічної системи країни,

знекровленою війною, оскільки зменшувала фінансове навантаження на витратну частину соціальних статей державного та місцевих бюджетів. Варто зазначити, що попри загальну підтримку в губернському та повітових земствах проекту створення мережі землеробських притулків на теренах Катеринославської губернії, процес її інституційного становлення відбувався вкрай повільними темпами, що пояснюється, в першу чергу, сталим дефіцитом земельних та фінансових ресурсів. Даний соціальний проект російського самодержавства був лише частково втілений у життя здебільшого шляхом простого адміністративного перетворення частини нижчих сільськогосподарських шкіл на землеробські притулки.

В цілому мережа початкових закладів професійно-технічної сільсько-господарської освіти в трансформованому вигляді проіснувала до 1919 р., коли деструктивні процеси соціальної ентропії, викликані революційними подіями та Громадянською війною, зумовили її занепад.

Інституалізація професійно-технічного простору початкової та середньої професійно-технічної освіти в Катеринославській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. була детермінована реакцією влади й органів місцевого самоврядування на господарські виклики та виробничі потреби економічної системи Придніпровського регіону, що характеризувалася відсутністю на місцевому ринку праці кваліфікованої робочої сили, яка була здатна ефективно опанувати технічними інноваціями та сучасними агрокультурними технологіями. Новий простір сільськогосподарської освіти був спрямований на організацію успішного трансферу та подальшої інтеграції новаторських досягнень європейського сцієнтизму в площину сільськогосподарської практики. Земські установи, які ініціювали створення системи нижчої сільськогосподарської освіти, розглядали її здебільшого як ефективний інструмент підвищення загального рівня виробничої культури сільськогосподарського виробництва, що мало вагоме значення для подальшої модернізації та технічного оновлення галузі.

Адміністративний процес розбудови багаторівневої системи нижчої та середньої сільськогосподарської освіти визначався значним плюралізмом поглядів та підходів, що було зумовлено як поточним станом фінансових ресурсів, так й прагненням максимального використання наявної виробничої інфраструктури регіоні для потреб навчання, його практичної адаптації до умов виробництва степової зони. Організація початкових закладів сільськогосподарської освіти сприяла формуванню нового культурного середовища на селі, зумовлюючи появу кількісно невеликого прошарку сільської технічної інтелігенції, яка згодом буде брати активну участь в державотворчих процесах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Берестень Ю. В.** Катеринославська школа садівництва, городництва та бджолярства: історія становлення та навчально-виробничої діяльності (1890–1908). Питання аграрної історії України: Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / Редкол.: В. В. Іваненко (від. ред.) та ін. Дніпро: ПФ Стан-дарт-Сервіс, 2018. С. 42–55.
2. **Берестень Ю. В., Мороз В. І.** Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров'я. Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / Редкол.: О. Б. Шляхов (від. ред.) [та інші]. Дніпро: «Грані», 2018. Вип. 13. С. 106–130.
3. **Бродский Э. К.** Доклад попечителя Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства о состоянии училища (на 1-3 января 1915 года) в 1914 году. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 49-й очередной 1914 года сессии. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915. С. 897–907.
4. **Бродский Э. К.** О преобразовании низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLIII очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 года включительно). Екатеринослав: Типография губернского земства, 1909. С. 137–149.
5. **Вергунов В. А.** Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: Віхи видатних діянь на благо України. Вінниця, 2015. 96 с.
6. **Вергунов В. А.** Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді. Нац. акад. аграр. наук України, ННСГБ НААН. Вінниця : Корзун Д. Ю., 2015. 112 с.
7. **Воловодовська В. О.** Науково-організаційна та викладацька діяльність професора П. Ф. Тушкана в Катеринославській губернії (1899–1918). Історія науки й біографістика : зб. наук. праць. 2018. Вип. 4. С. 103–116.
8. Доклад об учреждении низших сельскохозяйственных школ в губернии. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLIII очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 года включительно). Екатеринослав: Типография губернского земства, 1909. С. 1578–1595.
9. Доклад о последовавшем преобразовании Верхнеднепровской низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 46-й очередной 1911 года сессии (с 7 по 21 декабря 1911 года). Екатеринослав: Типография губернского земства, 1912. С. 149–154.
10. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии. 541 с.
11. Екатеринославский адрес-календарь за 1916 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии. 505 с.
12. Екатеринославский адрес-календарь за 1917 год. – Екатеринослав. Издание губернской типографии, 1917. 478 с.
13. Журнал Олександровського уездного земського собрания XXXXIII оче-

редной сессии 1908 года [и чрезвычайного собрания 15 июня 1908 года]. Александровск: Тип. Б. Я. Штерн), 1908. 664 с.

14. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1914 года. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915 г.

15. Журналы чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 10–11 июня 1914 года. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1914. 400 с.

16. **Лисенко М. С.** Полтавське товариство сільського господарства: історія і досвід (до 150 річнниці). Сумська старовина. 2015. № 47. С. 41–62.

17. **Мачача Ю. М.** Особливості розвитку аграрної освіти в Україні (на прикладі жіночих та чоловічих сільськогосподарських шкіл 1888–1911. Вісник Чернігівського націо-нального педагогічного університету. Педагогічні науки. 2013. Вип. 108.1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_1_108_54

18. Об обеспечении народного продовольствия. Журналы Александровского уездного земского собрания XXVI очередной сессии 1891 года. Александровск: Типография Б. Я. Штерн, 1892. С. 35–40.

19. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1899 год. Часть вторая. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1900. 195 с.

20. Отчет о деятельности екатеринославского отдела Императорского Российского общества садоводства за 1914 год. Екатеринослав: Типография «Труд», 1915 г.

21. **Петренко А. Е., Корчанова Ю. А.** Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX начало XX ст.). Историчні записки: зб. наук. пр. 2003. Вип. 20. Ч. 1. С. 1–8. URL:<http://www.info-library.com.ua/books-text-10402.html>.

22. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Высочайше утвержденное Положение о сельскохозяйственном образовании. Т. 24 (1904). С. 544–553.

23. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). О преобразовании Верхнеднепровской низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище. Т. 30 (1911). С. 369–370.

24. **Пономарева Ю. Ю.** Участие земских учреждений в развитии низшего сельскохозяйственного образования. Вестник государственного и муниципального управления. 2012. № 4. С. 42–48.

25. Постановление чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 30-го июня 1894 года. С приложениями. Екатеринослав: Типо-Литография губернского правления, 1894.

26. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского собрания с 4-го по 13 декабря 1895 года с приложениями. Екатеринослав: Типо-Литография губернского правления, 1896.

27. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902.

28. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVIII очередной 1903 сессии с 7-го по 21 декабря включительно. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1904.

29. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIX очередной 1904 сессии с 12-го по 21 декабря включительно. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1905.
30. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 44 очередной 1909 года сессии (с 4 по 19 декабря 1909). Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. 2137 с.
31. **Прокопенко Л. Л.** Розвиток професійної освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX століття. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження, 2015. Вип. 13. С. 154–162.
32. **Разумная Н. Н.** Деятельность Каменского сельскохозяйственного училища в годы Первой мировой войны. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. 2017. № 22 (271). Вип. 44. С. 147–154.
33. Сборник важнейших законоположений и распоряжений действующих с июля 1914 года по 1 января 1916 года, вызванных обстоятельствами военного времени. Петроград: Военная типография императрицы Екатерины Второй, 1916. 498 с.
34. Смета расходов и доходов губернских земских повинностей Екатеринославского губернского земства на 1915 год. Екатеринослав. Типография губернского земства, 1915. 378 с.
35. Смета расходов и доходов губернских земских повинностей Екатеринославского губернского земства на 1916 год. Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1916. 298 с.
36. **Тушкан П.** Годовой отчет по Верхнеднепровской Екатеринославского губернского земства нижней сельскохозяйственной школе 1-го разряда, за 1899/1900 учебный года. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902. С. 552–574.
37. **Тушкан П.** Отчет о состоянии Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища екатеринославского губернского земства в 1911 и в 1912 гг. Екатеринослав: Типография газеты «Русская правда», 1913. 281 с.
38. **Тушкан П.** Отчет о состоянии Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства в 1913 году. Екатеринослав: Типография газеты «Русская правда», 1914. 91 с.
39. **Улюкаєв С. Г.** Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець XIX – початок XX століття). Педагогіка і психологія. 1999. № 2. С. 138–145.
40. Устав Гнединской низшей сельскохозяйственной школы. Александровск: Типография Б. Я. Штерн, 1900. 24 с.
41. **Чабан М.** Діячі січеславської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. 535 с.